

Недка Петрова

**ПРОБЛЕМЪТ ЗА ВЛАДЕТЕЛЯ И ТВОРЕЦА В
БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА БЕЛЕТРИСТИКА
(С оглед трилогията на Димитър Талев „Самуил“)**

Проблемът за владетеля и твореца е един от въпросите, които възбудват Димитър Талев в неговия роман „Самуил“. Той не стои точно в центъра на авторовите цели, но представлява интерес като аспект на изследване. За да бъде изложението ни по-обстойно и убедително, ще се опитаме да покажем успоредно как гледат на този проблем Димитър Талев (в „Самуил“), Стоян Загорчинов (в романа си „Празник в Бояна“) и Емилиан Станев (в „Тихик и Назарий“). Мненията и на тримата творци са идентични, на места дори се припокриват напълно. Господствува мнението, че зографите работят не толкова по „божия промисъл“, колкото по желание на „Рогатия“. Самите творци са различни от заобикалящите ги хора заради „духовните очи“, с които гледат на света около себе си. Те рано или късно ясно осъзнават значението на своето дело и усещат въздействието му върху околните. Интересно е, че творейки, и те самите се променят — към облагородяване (Илия от „Празник в Бояна“) или към загубване на духовния си мир (Йоан Геометър от „Самуил“ и Назарий от „Тихик и Назарий“). Владетелите в посочените произведения имат две основни схващания за художественото тайнство: едните го отричат и се боят от неговите последствия (Василий II от „Самуил“ и Тихик от „Тихик и Назарий“), другите го славословят и се прекланят пред него, като в същото време не престават да му се удивляват и почитат (Арон Мокри от „Самуил“ и Калоян от „Празник в Бояна“).

Проблемът за владетеля и твореца в романа „Самуил“ на Димитър Талев се поставя чрез противопоставянето на две двойки личности. От една страна Василий II и Йоан Геометър, а от друга, Арон Мокри и най-добрият му живописец в Разметаница. Могат да бъдат отбелязани съществени различия още в самото потекло и обществено положение на всеки един член от противопоставените двойки. Василий II е признат самовластен господар на обширната Византийска империя, докато Арон Мокри е такъв само в смелите си кроежи и мечти. Йоан Геометър е известен

византийски поет и духовник. Наричали са го Геометър заради интересите му към математиката. „Автор е на стихотворения с религиозна и светска тематика. В някои от тях описва борбите между България и Византия през втората половина на X век. Дава сведения за синовете на комит Никола, за походите на княз Светослав в България, за поражението на византийците през 986 година от българските войски начело с цар Самуил в прохода Траянови врата, Ихтиманска Средна гора“.¹ Когато Димитър Талев говори за българския живописец, не се спира на неговия физически и духовен облик. Не се споменава дори и името на художника. За автора е достатъчно да спомене, че той е „най-изкусният от живописците“. Изцяло обсебен от идеята да построи прекрасен дворец в Разметаница, Арон Мокри тръпне от нетърпение да види изобразен своя лик и лика на жена си като ктитор в църквата. Тщеславието му го подтиква да натовари с тази задача най-известния в областта зограф. Доста трудно избира своя живописец и севастократорът Калоян от романа на Стоян Загорчинов „Празник в Бояна“. Също твърде тщеславен, той се колебае между прочутия търновски майстор Драган, неговия амбициозен ученик Илия и средецкия майстор Калистрат. Ясно видимо е, че и Арон, и Калоян, веднъж взели решение кой зограф ще нарисува техните образи, твърдо застават зад своите художници, съгласни са с новите им съвременни методи на изображение и ги подкрепят. Именно затова ръцете на техните майстори творят чудеса.

Вече споменахме, че Димитър Талев не отделя голямо внимание нито на името, нито на духовния и физическия облик на майстора от Разметаница. Явно за автора е по-важно делото, а не самият човек. Подобно на него, що се отнася до произхода на зографите, постъпват и другите двама посочени автори. За Назарий от „Тихик и Назарий“ околните знаят само това, което той им е говорил за своето минало, а то е доста бегло и неясно. Смътно си спомня своите детски години и Илия от романа „Празник в Бояна“. Прави впечатление начинът, по който са обрисувани двамата посочени последни мъже — те са млади, весели, красиви и обаятелни по своему, готови са да отстояват новите си виждания в областта на изобразителното изкуство, имат верен поглед за скритите страсти и недостатъци у човека.

Д. Талев, Ем. Станев и Ст. Загорчинов поставят своите майстори пред едно доста трудно изпитание — да нарисуват жените на своите господари, без да имат възможността те да им позират. В най-неизгодна позиция в Ароновият зограф (от романа „Самуил), който не е виждал наяве Варвара Аророва, но от описанието, което прави Арон на спривания ѝ характер, успява да извае сполучливо физическия портрет. Доказателство за широкия полет на фантазията му са думите:

„ — Като те слушам, почвам и аз да я виждам. И повече я виждам с това, което ми разправяш за душата ѝ... Това, че е люта и...“². Задачата на

Илия и Назаирй се улеснява до известна степен от това, че те имат възможност поне няколко пъти да зърнат образите на въпросните жени.

В лицето на Йоан Геометър и неизвестния майстор от Разметаница се преплитат две култури, колкото близки като изкуство, толкова различни по степента на своето развитие и изображение. Арон Мокри не притежава титлата и могъществото на византийския император, но неговият живописец като творец по нищо не отстъпва на словесното майсторство на Геометър. И живописецът, и поетът са надарени творчески личности. Доказателство за това твърдение е фактът, че и двамата настояват, че виждат действителността не толкова с очите, отколкото чрез сърцата и душите си, че тяхното творчество е вдъхновено от божията промисъл, от сили, които се намират извън самите тях. Ето какво заявява дръзкият византийски поет на своя господар:

„... Ала в паметта на людетe ние ще останем еднакво дълго и моето име те ще си спомнят с добро, защото делото на моя земен живот е божествено... Аз идвам на света по божия промисъл...“³. Според свещената книга — Библията — никой от простосмъртните не е зървал лицето на Бог и не познава подробно неговата същност. Според Назарий (от „Тихик и Назарий“) дори и творците, белязани с божията промисъл, не бива да се стремят към пълно съвършенство:

„... Ако прекалено се мъча да узная нещо повече за същността на истинския бог чрез моето художество, той ще ме погуби с лудост. Но кой ще ме спре, щом сам не мога да се спра?...“⁴.

В романа „Празник в Бояна“ само постникът Гавраил е убеден в божествения произход на творческото вдъхновение у Илия:

„ — Господ — Бог, той ти е майсторът — продължи постникът с повисок и убедителен глас. — Той, и никой друг!“⁵

И за Арон Мокри, и за Калоян, и за Тихик творческите способности на техните майстори са непонятни. И тримата владетели свързват красотите, създадени от ръцете на техните зографи, със свръхестествени сили, и най-вече с Дявола. Ръководителят на църковната община стига до следното прозрение в края на живота си:

„ — Ти си сатаната, не лъжи! Ти се всели и в смахнатия и чрез изкуството помогна те да се разбунтуват! Ти погуби и мене! — неистово изрева Тихик и заби ножа в гърба на Назарий.“⁶

Непонятна е дарбата на неизвестния зограф и за Арон Мокри:

„... Нели казват, че всички вие сте магесници, със Сатаната в една дупка пикаете.“⁷

Живописецът от Разметаница не се възгордява от своето дело. Той приема творението си не като чудо, а като нещо естествено, идващо от самата му душа. Геометър обаче живее със съзнанието на творец и за стойността на този вид личности в историята:

„... Но делата на царете живеят в нашето слово; без нашето слово те биха изчезнали бързо от паметта на людетe“⁴⁸. Майстор Илия от романа „Празник в Бояна“ също не парадиря със своето майсторство. Изцяло вдаден в работата си, когато бъде похвален за изящните стенописи, той не е напълно сигурен дали заслужава това. Висше признание на делото си получава от устата на севастократорката Десислава:

„Зографино — продума тя тихо, но ясно, — никому не съм завиждала в живота си, ти ме накара... да завиждам на царица Ирина... не заради царството ѝ, заради това... — Десислава посочи ликовете на стената. — Чрез ръката ти... тя вечно ще живее, а пък аз...“⁴⁹

Творците от посочените три произведения гледат на своето изкуство не само като средство за естетическа наслада, но и като способ за духовното и физическо прераждане на околните. Когато богатият Станьо (от „Празник в Бояна“) се вижда изобразен като жесток мъчител върху стените на Боянската църква, изведнъж се променя. От високомерен скъперник се превръща в състрадателен и мил мъж. Осъзнал грешния си живот с помощта на изкуството, умира с надеждата да бъдат опростени греховете му. Точно обратно е въздействието на божествените изображения върху зрящите в творбата „Тихик и Назарий“. Вместо картините на Страшния съд и Ада да ги подтикват към смирение, образите на прекрасните грешници, нарисувани от Назарий, ги водят към блудни помисли. Тихик хвърля до голяма степен вината за разпадането на религиозната община именно върху изображенията на зографа.

Интересен е и въпросът по какъв начин изкуството резонира върху самия творец? Разрушава ли душата и тялото му, или го облагородява. В душата на Илия изобразителното изкуство има способността да разпали силна любовна страст и след това да я угаси. При Назарий положението е дори трагично. Опитвайки се да опознае и най-потайните кътчета на човешката душа, той не устоява на злото и прехвърля чуждите грехове и недостатъци върху себе си. Способността му да „вижда“ го води до духовна деградация, която ясно личи и от физическата промяна у героя.

Последният въпрос, който ще разгледаме, е за чисто човешките отношения — владетел — творец. Арон Мокри говори спокойно със своя живописец, чувствава го като равен, възхищава се и се учудва на неговата дарба. Отношенията между тях изглеждат по-човечни, отколкото между Василий II и Йоан Геометър. Императорът се държи високомерно, нападателно и насмешливо. Поетът вътрешно се страхува, но външно проявява дръзка предизвикателност. В романа Талев е отделил само една страница на дейността на българския творец, а животът и дейността на византиеца са описани доста нашироко. Честен и благороден мъж, Геометър се обявява против насилническите действия и властта на Василий II. Срещата между него и императора е плод на авторовото въображение. В дво-

реца творецът е подложен на телесно унижение. След словесния двубой между двамата мъже, без да бъде измъчван, поетът не хули, а възпява походите на Василий II. След сломяването на неговата воля в художествената творба започва и описанието на безкрайните загуби на българите срещу ромеите. Вероятно първото служи да подготви читателя за второто, макар че при първия прочит стои като изкуствено пришит текст.

Отношенията между Арон Мокри и неговия зограф напомнят много за отношенията между Калоян и Илия (от романа „Празник в Бояна“). Суров и властен, но справедлив, севастократорът уважава човешкото достойнство на своя майстор. Веднъж уверил се в чудесата, които излизат изпод неговите ръце, той защитава дори и с оръжие неговото дело. Желанието на Василий II да стъпче Йоан Геометър е съизмеримо със страха, който изпитва Тихик (от „Тихик и Назарий“) пред художественото дело на Назарий. Делото на художника пречи на просветения, защото показва наяве скритата му подлост, както прави това Йоан Геометър. И Тихик, и Василий II налагат насила на своите творци теми, върху които да творят.

От всичко казано дотук стигаме до извода, че според Ем. Станев, Д. Талев и Ст. Загорчинов творческите личности са белязани от две свръхестествени сили — Дявол и Бог. Чрез творенията си зографите развиват и обогатяват не само себе си, но и околните. Един творец бива оценяван не само по своите идеи, но и според това на кой господар служи и как му служи. Талантите им се развиват в зависимост от условията, при които са поставени. Ако бъдат подкрепяни от владетеля — облагородяват и твореца, и околните, ако ли бъдат отричани — водят до физическа и духовна деградация.

БЕЛЕЖКИ

¹ Енциклопедия България, том 3, И-Л, С., 1982, с. 239.

² Димитър Талев. Самуил. Книга първа. С., 1990, с. 284.

³ Димитър Талев. Цит. съч. Книга втора, С., 1990, с. 304.

⁴ Емилиян Станев. Избрани произведения. Т. 1. С., 1977, с. 165.

⁵ Стоян Загорчинов. Избрани произведения. Т. 1. С., 1968, с. 232.

⁶ Емилиян Станев. Цит. съч., с. 200.

⁷ Димитър Талев. Цит. съч., Книга първа, с. 284.

⁸ Димитър Талев. Цит. съч., Книга втора, с. 305.

⁹ Стоян Загорчинов. Цит. съч., с. 278.